

תוכן העניינים

ז	הקדמה
	דורון בר
1	כנסיות בירושלים ובשאר ערי ארץ ישראל בשלהי העת העתיקה
	נמרוד לוז
25	ירושלים הממלוכית ומודל העיר המוסלמית: קריאות גאוגרפיות-היסטוריות-תרבותיות של הנוף העירוני
	יהודה פורת וריכב (בוני) רובין
56	תיאור בלתי מוכר של המקומות הקדושים מאת נזיר פרנציסקני הונגרי בראשית המאה השש עשרה
	לביא שי
77	בית מושב זקנים וזקנות המאוחד ותצלומיו
	קובי כהן-הטב ודורון בר
126	ירושלים בין צליינות לתיירות: מסורת וחידוש בקרב המבקרים הנוצרים בארץ ישראל בשלהי התקופה העותמנית
	גיל גורדון
149	המיסיון הגרמני מירושלים נוכח גואלי קרקע ציונים בשפלת יהודה (1886-1906)
	נעה הייזלר רובין
184	תכנונה של ירושלים: מבט נוסף על עבודתו של פטריק גרס

- 215 **יוסי ב' גלס**
קנדים בירושלים בימי המנדט הבריטי
- 238 **ראובן גפני**
משנה מקום: אוכלוסיות ובתי כנסת נודדים בירושלים, (1860-1980)
- 266 **יאיר פז**
ההקדש הכורדי ובית הכנסת הגורג'י בשכונת אשל אברהם
בירושלים בתקופת המנדט
- 295 **אסף זלצר ויהושע בן-אריה**
מפקד יהודי ירושלים מספטמבר 1939 כמקור למחקר גאוגרפי-היסטורי
- 311 **מיכל אורן-נורדהיים**
בירה ועיר: תיעוש ירושלים בשנים 1948-1967
- 348 **המשתתפים בקובץ**

הקדמה

בשנת תש"ל פרסם יהושע בן-אריה את מאמרו 'למהותה של הגאוגרפיה ההיסטורית מבחינת ההשקפה הגאוגרפית' והביא להגדרה מחדשת של תחום מחקר זה בגאוגרפיה הישראלית.¹ מאמר זה והפעילות המחקרית הענפה שבאה בעקבותיו, עם הצטרפותם של חוקרים נוספים, הבלטו בפני הציבור הישראלי ובפני החוקרים בעולם את המחקר הגאוגרפי-היסטורי הישראלי.

לאחר יותר מעשור של פעילות מחקרית גאוגרפית-היסטורית פורסמו בשנת תשמ"ח ובשנת תשנ"א שני קובצי מאמרים שכותרתם 'מחקרים בגאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ ישראל'.² המגוון הרחב של נושאי המאמרים בקבצים אלו והעיסוק בתקופות היסטוריות שונות וביישוב הארץ העידו על התבססותה של הגאוגרפיה ההיסטורית כתחום נפרד מהארכאולוגיה וההיסטוריה, כחזונו של בן-אריה.

במרוצת ארבעים השנים ויותר שחלפו מאז כתב בן-אריה את מאמרו חלו שינויים רבים בתחום הגאוגרפיה ההיסטורית היישובית והתפתחו בה מגמות רבות. הוספת הממד התרבותי לתהליכים העתיים והמרחביים הצביעה על עיסוק הולך ומתרחב של הגאוגרפים ההיסטוריים בהקשרים התרבותיים של התופעות המרחביות. ואכן, התרבות – מכלול הערכים, האמונות והתפיסות – והשפעתם על נופה של ירושלים עומדים במוקד הקובץ הנוכחי. הקורא במאמרי קובץ זה, שעיקר הכותבים בו הם תלמידי תלמידיו של בן-אריה, יוכל ללמוד על התפתחותה המרחבית של ירושלים (החל משלהי העת העתיקה), אך גם להכיר בתרומה הייחודית של הגאוגרפיה ההיסטורית כמסגרת גאוגרפית להכרת העיר ולימודה. המגוון הרחב של מקורות הלימוד ואופן השימוש בהם, לצד דיונים

1 יהושע בן-אריה, 'למהותה של הגאוגרפיה ההיסטורית מבחינת ההשקפה הגאוגרפית', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, ז (תש"ל), עמ' 138-160.

2 יהושע בן-אריה, יוסי בן-ארצי וחיים גורן (עורכים), מחקרים בגאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ ישראל, ירושלים: תשמ"ח; יוסי כץ, יהושע בן-אריה ויהושע קניאל (עורכים), מחקרים בגאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ ישראל, ירושלים: תשנ"א.

הנעים בין תיאור לבין תאוריה, בין שינויים שהתרחשו בנוף לבין התפיסות התאורטיות והסימבוליות של הנוף, מדגימים היטב את התפתחות הגאוגרפיה ההיסטורית היישובית בישראל.

ירושלים, אשר שימשה כמושא המחקר הראשון של הגאוגרפיה ההיסטורית מבית מדרשו של בן-אריה כאשר חיבר את ספרו על ירושלים בשלהי התקופה העותמנית, ממשיכה לשמש שדה מחקר גאוגרפי-היסטורי-יישובי כמעט בלתי נדלה. לצד המחקר הארכאולוגי הנרחב והכתיבה בתחומי דעת נוספים כמו היסטוריה, סוציולוגיה וגאוגרפיה, אנו מבקשים להצביע כאן על תרומתה של הגאוגרפיה ההיסטורית לחקר העיר. לתרומה מחקרית זו יש היבט נוסף, שגם הוא תוצר של התפתחות התחום ועובדת היותו שילוב בין עבודת שדה לעבודת ארכיון וספרייה. השינויים הגאוגרפיים שעבר המרחב מאז 1967 אפשרו חקירה נרחבת של חלקיה המזרחיים של העיר, אבל גם הובילו לשינוי מפת הסיוורים והטיולים הפופולריים. בעשור שלאחר 'גילוייה מחדש' של ירושלים על ידי הישראלים נוצרו הקורסים הראשונים, המדעיים והפופולריים, שעניינם ירושלים, שהגאוגרפים ההיסטוריים נטלו בהם חלק מרכזי. פעילויות אלו כללו יציאה למרחב, סיור וביקור באתרי המחקר והצגת השטח כמקור לימוד וכביטוי לתהליכים הנחקרים. שילוב זה בין המחקר בשטח לבין ההתעמקות במסמך הארכיוני בולט בקובץ זה, שבו מזמינים המאמרים יציאה של הקוראים אל השטח על מנת להתחקות אחר תהליך המחקר, אבל גם, ובעיקר, כדי להכיר טוב יותר את העיר.

על רקע המשברים השונים באקדמיה הישראלית והקשיים הרבים המונחים לפתחם של חוקרים צעירים בדרכם להיקלט במוסדות המחקר, אנו מגישים קובץ מאמרים זה המכיל את פרי מחקריהם של גאוגרפים היסטוריים. שלושת המאמרים הראשונים בקובץ מוקדשים לתקופות קדומות של העיר – שלהי העת העתיקה וימי הביניים. בכל אחד מהם דנים המחקרים בשאלה גאוגרפית-היסטורית ייחודית ועושים שימוש במקורות השונים בני התקופה.

מאמרו של דורון בר דן בתהליך ניצורן של ערי ארץ ישראל בשלהי העת העתיקה, וביניהן גם ירושלים. הדיון בזמן הקמתן של הכנסיות, בשאלת היוזמה לבנייתן ובעיקר במיקום שלהן במרחב העירוני מאפשר לבחון את סוגיית קיומה של 'טופוגרפיה נוצרית' בתקופה זו ואת קצב אימוץ הדת הנוצרית על ידי תושבי הערים.

נמרוד לוז, העוסק בהתפתחותה של ירושלים בתקופה הממלוכית, מתמודד

עם תזת העיר המוסלמית. לזו מציג תובנות חדשות בדבר תקפותו של מודל העיר המוסלמית ומשמעותו ומציג את הנוף העירוני כמוצר תרבותי-תקופתי ייחודי.

מאמרם של יהודה פורת ז"ל וריכב (בוני) רובין עוסק בחיבור לא מוכר של פצ'ווראדי (Pechwarodino), נזיר יליד הונגריה, חבר במשמר הארץ הקדושה, שפעל בארץ ישראל בראשית המאה השש עשרה. זהו תיאור ייחודי של המקומות הקדושים הנוצריים, שנכתב על ידי נזיר פרנציסקני האמון על שמירתם ועל הדרכתם של עולי הרגל המבקרים בהם. מהתיאור ניתן ללמוד רבות על תפיסת המרחב המקודש הנוצרי בתקופה זו ועל חשיבותם של מקורות מסוג זה לחקר העיר.

מאמרו של לביא שי פותח את מקבץ המאמרים על ירושלים במאה התשע עשרה. תוך שימוש בצילומים כמקור לימוד אך גם כמושא המחקר חושף שי את הקמתו והתפתחותו של 'מושב הזקנים והזקנות המאוחד' בירושלים של סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים. ההצגה המשולבת של המקורות תוך הדגשת ייחודם מאפשרת לסקור את התפתחות המוסד ואת משמעותו העירונית-חברתית והתרבותית.

מאמרם של קובי כהן-הטב ודורון בר, כמו גם מאמרו של גיל גורדון, מתייחסים לשלהי התקופה העותמנית ולתהליכי המודרניזציה והפיתוח שהתרחשו בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט. קובי כהן-הטב ודורון בר עוסקים בהגדרתם של המבקרים הנוצרים בירושלים ובארץ ישראל בשלהי התקופה העותמנית. על פי הצעתם, למן שלהי התקופה העותמנית הצטרף אל תנועת העלייה לרגל סוג חדש של מגיעים אל הארץ. היו אלו 'תיירים-דתיים' או 'צליינים-תיירים', שדמו במידה רבה במאפייניהם לעולי הרגל המסורתיים, אך שילבו בביקורם גם אלמנטים תיירותיים מודרניים.

בעוד כהן-הטב ובר דנים במשמעות התרבותית של נתיבי סיור ועלייה לרגל, דן מאמרו של גיל גורדון בראליה. מאמר זה מתמקד בפעילות המיסיון של שנלר, שבסיוו בירושלים, באזור שפלת יהודה, בשנים 1886-1906. במאמר חושף גורדון את הגורמים הרבים שהתחרו על רכישת הקרקעות באזור זה ומתמקד בפעילות הציונית באזור ובקשר בינה לבין פעילות המיסיון הפרוטסטנטי. ייחודו של מחקר זה בהצגת המיסיון של שנלר כורז לפיתוח אזורי, ולא רק בירושלים ובסביבתה הקרובה.

מאמרה של נעה הייזלר-רובין פותח את מקבץ המאמרים על ירושלים בתקופה המנדט. במאמרה מציעה הייזלר-רובין מבט נוסף על עבודתו של פטריק גרס, מתכנן הערים הסקוטי ומי שנחשב כיום לאחד מחלוצי התכנון העירוני המודרני. דיון מחודש, השוואתי וביקורתי זה בעבודתו של גרס מציע

הסבר לתפיסה החיובית כל כך על גרס ועל עבודתו המקומית בפלסטינה על אף היותו נציג השלטון האימפריאלי. המאמר דן גם בשאלה אם באמת הצליח גרס לייצג בעבודתו את צורכי הציבור היהודי באותה עת.

מאמרו של יוסי גלס מעביר אותנו מהדיון התאורטי-תכנוני של תקופת המנדט אל העושים במלאכה. מאמרו בוחן את תרומתם של גורמים מערביים להתפתחותו של הנוף התרבותי הירושלמי וזאת דרך מהגרים קנדים, יהודים ברובם, שעלו לארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי והותירו את טביעות האצבע שלהם בהתפתחותה של ירושלים.

מאמרו של ראובן גפני, העושה שימוש במקורות מגוונים, מציג את בית הכנסת כמושא למחקר ודיון גאוגרפי-היסטורי. בדומה למאמרו של לביא שי, המחקר על בתי הכנסת מדגים כיצד עיסוק במבנה אחד ובקהילה העושה בו שימוש יכולים להצביע על תהליכים מרחביים ותרבותיים בהתפתחותה של העיר.

יאיר פז עוסק במאמרו בסוגיה משפטית הקשורה בבעלות על 'בית הכנסת הכורדי' בשכונת 'אשל אברהם' בקרבת שער שכם. המחקר, העוקב אחר מיקום נכסים יהודיים באזור שער שכם, מדגים שוב את הסוגיה של נדידת אוכלוסיות כפי שדן בה גפני ומחזק את חשיבות השחזור הגאוגרפי-היסטורי להבנת התהליכים האנושיים שהתרחשו בעיר. המאמר מדגים כיצד יכול לתרום המחקר הגאוגרפי-היסטורי לדיונים בזירה המשפטית.

מאמרו של אסף זלצר ויהושע בן-אריה מסיים את החלק על תקופת המנדט בספר זה. מאמר מתודולוגי זה חושף מקור לימוד ייחודי על תולדות יהודי ירושלים בשנות השלושים של המאה העשרים – מפקד יהודי ירושלים. נוסף על הצגת המקור ואופן התגבשותו של המפקד מציגים הכותבים נושאים ותחומים מחקרניים שבהם ניתן לעשות שימוש במפקד.

מאמרה של מיכל אורן-נורדהיים, האחרון בקובץ, דן בתיעוש ירושלים בשנים 1948-1967. המאמר מתמקד בשני פרקי זמן: התקופה שבין 1948 ל-1955, שבה נתפסה ירושלים כעיר בירה ייצוגית האמורה להתבסס על מקורות מחיה אופייניים לערי בירה כתיירות, פקידות ושירותים; והתקופה שבין 1967 ל-1955, שבה חלה תפנית לעבר תפיסת עיר הבירה היצרנית, שיש לבנות בה תשתית כלכלית-יצרנית. למרות שינוי תפיסתי זה מראה אורן-נורדהיים כי לא היה בכך כדי לשנות בפועל את אי-ביצורה הכלכלי של ירושלים.

* * *

בהכנתו והפקתו של קובץ זה נעזרנו בעצה ובליווי מדעי של רן אהרנסון, רוני אלנבלום, ישראל ברטל וחיים גורן. למרות הדרך הארוכה בהוצאה לאור של

קובץ זה זכינו לשיתוף פעולה של הכותבים, שהתמידו באמונתם בחשיבותו של הקובץ.

ספר זה לא היה יוצא לאור ללא העזרה הכספית שזכינו לקבל ממוסדות מחקר שונים. מרכז צ'ריק במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית העמיד את תרומתו כהוקרה לפרופ' בן-אריה על תרומתו למכון. מכון קק"ל לחקר ארץ ישראל ויישובה בניהולו לשעבר של ד"ר גבי אלכסנדר נענה גם הוא ברצון לתרום את חלקו להפקת הספר. לתמיכה נוספת זכינו ממכון שכטר למדעי היהדות, שגם בו פעיל בן-אריה שנים רבות. נוסף על כך נתמך ספר זה על ידי לשכת נשיא האוניברסיטה העברית באמצעות קרן הוניג.

הוצאת מאגנס, בניהולו של חי צבר, שיתפה אתנו פעולה בהתלבטויות המקצועיות ובשילוב העשייה השונים, ואנו מודים לאנשיה על עבודתם. העורכת המרכזת אילנה שמיר, העורכת דפנה בר-און ואנשי ההפקה ראויים לכל הערכה על סבלנותם המרובה בהוצאת הקובץ לאור.

כשיצאנו לדרכנו לפני למעלה משלוש שנים חשבנו כי מלאכת הפרסום של הספר תהיה פשוטה – הכותבים והעורכים צעירים ונמרצים והנושא מוגדר וממוקד. המציאות הייתה אחרת, ועבודת העריכה נתמשכה. ואולם, בחלוף שלוש שנים מתחילת העבודה אנו גאים להציבו על מדף הספרים ומקווים כי ישמש רבים.